

Tvangsarbeidets politiske økonomi: *Organisation Todt* i Norge under andre verdenskrig

Tema og relevans

Mellom 1941 og 1945 ble ca. 140 000 mennesker tvangssendt til Norge for å arbeide. Sett i forhold til folketallet var Norge det tyskokkuperte landet som mottok den største kontingenten tvangsrekruttert arbeidskraft.¹ Det var okkupasjonsmakten som sto bak innsatsen av tvangsarbeidere, men også norske interesser var involvert. Da Norsk Hydro sammen med sine tyske allierte bygde lettmetallfabrikker og kraftverk i Telemark, var omlag 25 % av arbeidstokken tvangsarbeidere. Anleggene representerte store verdier for Hydro etter krigen. Det tyske selskapet Nordag brukte tvangsarbeidere i Årdal, et anlegg som etter krigen ble brukt for å bygge Årdal Verk.

Tvangsarbeidet er et marginalt tema i norsk historieforskning.² Vi vet omtrent hvor mange tvangsarbeidere som oppholdt seg i landet, hvor de fleste kom fra og en god del om behandlingen de fikk. Sentrale problemstillinger er imidlertid utforsket, og da særlig tvangsarbeidets økonomiske betydning. Spørsmålet var neglisjert i de første forsøkene på å beregne de økonomiske effektene av okkupasjonen og har siden ikke blitt adressert.³ Det økonomiske landssvikoppgjøret etter krigen viste samtidig at norske bedrifter opparbeidet store fortjenester under okkupasjonen. Det er derfor grunn til å adressere spørsmålet. Hvor viktig var denne arbeidskraften for å realisere tyskernes planer i Norge? Hvordan ble innsatsen organisert? Hvilken rolle spilte norske økonomiske interesser i utnyttelsen av tvangsarbeiderne? Ut fra hypotesen om at tvangsarbeidet hadde økonomisk betydning vil prosjektet studere virksomheten til *Organisation Todt* (OT), som ved siden av *Wehrmacht* var den sentrale instans for rekruttering, organisering og fordeling av tvangsarbeider. På det meste sysselsatte OT nærmere 30 000 tvangsarbeidere i Norge.

OT ble etablert i 1938 som en halvmilitær innsatsstyrke med ansvar for større byggeprosjekter. Organisasjonen var oppkalt etter ingeniør Fritz Todt, som ledet OT fram til 1942. Før krigen bygget OT festningsverker i Tyskland. Senere ble ansvarsområdet utvidet til de okkuperte landene. I starten benyttet OT frivillig arbeidskraft, men ble utover i krigen stadig mer avhengig av ulike typer tvangsarbeid. Begrepet tvangsarbeid ble riktignok ikke brukt i samtiden, men er historikernes samlebetegnelse i ettertid. Det dreide seg delvis om politiske fanger og konsentrasjonsleirfanger, men det store flertallet var krigsfanger og tvangsmobiliserte sivile, såkalte *Fremdarbeitern*. De fleste ble hentet fra de okkuperte områdene i øst, men mange også i vest. På det meste talte OTs arbeidsstyrke en million mann, hvorav de fleste var tvangsarbeidere. Virksomheten ble koordinert fra Berlin, men det fantes regionale innsatsgrupper over hele det okkuperte området, blant annet i Kiev og Paris. I 1942 ble *Einsatzgruppe Wiking* etablert i Oslo med ansvar for Norge, Danmark og Finland.⁴ Når virksomheten i Norge ble særlig omfattende, skyldtes det Hitlers vurdering av landets geopolitiske rolle. Han var lenge overbevist om at norskekysten var sannsynlig landingsplass for en alliert invasionsstyrke og beordret derfor bygging av *Festung Norwegen*. Dette prosjektet, sammen med bygging av veier, jernbane, flyplasser, kraftverk og industrianlegg, gjorde at OT raskt etablerte seg som Norges største byggherre. OT var en maktfaktor med innflytelse over de økonomiske innsatsfaktorer, ikke minst arbeidskraft.

Ved Riksarkivet har arkivet etter OT ligget uordnet i 65 år, men er nå endelig gjort tilgjengelig for forskning.⁵ Kildematerialet vil ikke bare kaste nytt lys over viktige sider av

¹ Brochmann og Tjelmeland 2003: 12.

² Kf. "Nye perspektiver på okkupasjonshistoria", Temanummer, *HIFO-nytt*, nr. 2, 2008.

³ Aukrust og Bjerve 1945.

⁴ Soo 2007, Seidler 1987.

⁵ Opplyst av Vebjørn Elvebakk, som har hatt ansvar for å ordne OT-arkivet.

Norges okkupasjonshistorie, men også muliggjøre norske bidrag til den internasjonale forskningen om tvangsarbeidets politiske økonomi under 2. verdenskrig. Formålet er å avdekke tvangsarbeidets omfang, karaktertrekk og økonomiske betydning. Ikke minst skal det undersøkes i hvilken grad, hvorfor, og på hvilken måte norske aktører benyttet tvangsarbeidere.

Prosjektet vil vekke internasjonal interesse alene pga OT-arkivets unike kildemateriale. Det vil inkludere forskere som i dag forvalter den internasjonale forskningsfronten innenfor saksfeltet, og således kunne legge seg i forskningsfronten. Det vil innta et komparativt og transnasjonalt perspektiv og således søke å unngå den 'metodologiske nasjonalismen' som nylig er blitt rettet mot norsk historieforskning.

Prosjektet har ekstra relevans pga. den intensiverte "Krieg der Erinnerung" i Europa etter årtusenskiftet (Welzer 2007). Denne dreier seg om hvordan 2. verdenskrig skal fortolkes, og har konfrontert nasjonale grunnfortellinger preget av *patriotic memory* (Lagrou 2000) med mer transnasjonale og universalistiske perspektiver. Et uttrykk for denne tendensen i Norge er at norsk medvirkning i jødeutryddelsen og i utryddelseskrigen på Østfronten har blitt underlagt historieforskning. Ny kunnskap og nye perspektiver har til dels fått en korrigerende funksjon overfor Norges heroiserende grunnfortelling om okkupasjonen – om norsk motstandsvilje i møte med nazismens overmakt. Særlig Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret) og Falstadsenteret har hatt en viktig funksjon i så måte. Nest etter jødedeportasjonene er det skjebnen til de utenlandske tvangsarbeiderne som skaper den tydeligste forbindelsen mellom Norge og Naziregimets utryddelsespolitikk. Siden det stadig er et åpent spørsmål hvilken rolle norske aktører spilte i utnyttelsen av tvangsarbeiderne, er prosjektet det første forsøk på å adressere nordmenns deltakelse i forbrytelsene. Prosjektet er derfor også egnet til å utfordre den nasjonale grunnfortellingen. Nettopp fordi ny forskningsbasert kunnskap kan bidra til å korrigere denne, inkluderer prosjektet en formidlingskomponent i samarbeid med HL-senteret og Falstadsenteret. Flesteparten av de som omkom på norsk jord under okkupasjonen var ikke nordmenn, men utenlandske krigsfanger og tvangsarbeidere. Prosjektet vil gi bedre forståelse av de utenlandske tvangsarbeidernes skjebne, og vil koble seg til det didaktiske erindringsprosjektet *Zwangsarbeit 1939-1945. Erinnerungen und Geschichte*.⁶

Forskningsfeltet internasjonalt

At tvangsarbeidere også var ofre for en rasistisk utryddelsespolitikk, kommer tydeligst frem gjennom programmet *Vernichtung durch Arbeit*.⁷ Tvangsarbeidet var del av rettsoppjøret i Nürnberg og Albert Speer, som ledet OT mellom 1942 og 1945, ble stilt til ansvar for sin medvirkning. Det gikk imidlertid lang tid før historikerne interesserte seg for fenomenet.

Ulrich Herbert (1985) etablerte tvangsarbeidet som empirisk forskningsfelt i 1980-årene. Han dokumenterte gjennom flere arbeider hvor viktig tvangsarbeidet var for tysk krigsøkonomi, som antagelig ville kollapset i en tidlig fase av krigen uten 10-12 millioner utenlandske arbeidere.⁸ Tvangsarbeid blir nå utforsket fra mange synsvinkler. Det foreligger studier av tvangsarbeid i regi av SS og en lang rekke bøker som viser hvordan tvangsarbeidere ble benyttet i tysk rustningsindustri, gjerne på foretaksnivå.⁹ Forskningen har også fått impulser fra debatten om Tysklands juridiske ansvar for tvangsarbeiderne. Debatten kuliminerte med ordningen som fra 2000 åpner for at tidligere tvangsarbeidere kan få

⁶ Kf. www.zwangsarbeit-archiv.de/index.html. Prosjektet er et samarbeid mellom Freie Universität Berlin, Deutsches Museum og *Stiftung Erinnerung-Verantwortung-Zukunft*.

⁷ Kf. diskusjonen i Soleim 2004: 9-12.

⁸ Boken finnes i engelsk oversettelse, Herbert 1997.

⁹ Siegfried 1988, Billstein 2000, Nicosia 2004. Siste bidrag er Heusler et al 2010.

erstatning.¹⁰ Alt dette har bidratt til at tvangsarbeid nå er en del av tysk bevissthet om andre verdenskrig.¹¹ Herbert kunne i 2001 fastslå at forskningen på feltet hadde hatt en eksplosjonsartet utvikling. Han etterlyste imidlertid analyser av tvangsarbeidet utenfor Tyskland og dessuten nærstudier av OTs virksomhet.¹²

Herberts forskningsagenda er delvis fulgt opp. Det er grunn til å fremheve forskningsinnsatsen om tvangsarbeid i Østerrike¹³ og Sovjetunionen.¹⁴ Mens historikerne så smått har begynt å vurdere tvangsarbeidet i et europeisk¹⁵ og transnasjonalt¹⁶ perspektiv, er forskningsbasert kunnskap om OTs tvangsarbeiderinnsats likevel fortsatt et *desideratum*. Stadig gir den tidvis apologetiske boken til Franz Seidler den mest omfattende fremstillingen av OT.¹⁷ Det er riktignok kommet et par studier som åpner for komparative analyser av OTs bruk av tvangsarbeid. Scott Soo (2007) har studert OTs virksomhet i Bordeaux. Fabian Lemmes (2009, 2010) har nylig studert OTs virksomhet i Italia og Frankrike, herunder OTs bruk av tvangsarbeidere i samarbeid med lokalt næringsliv. Også i Danmark har OTs tvangsarbeid blitt forskningstema. Steen Andersens (2005) studie av den danske entreprenørbransjen tar opp temaet, som han nå følger opp i et prosjekt om OTs bruk av tvangsarbeidere i Danmark.¹⁸

Forskningsfeltet i Norge

Verken OTs virksomhet i Norge rent allment, eller organisasjonens spesielle ansvar for bruken av tvangsarbeidere, er undersøkt av norske historikere. Større, sammenfattende analyser av tvangsarbeidet i en økonomisk kontekst foreligger heller ikke. I det hele tatt er den økonomiske okkupasjonsforskningen lite utviklet i Norge. Som påpekt av Harald Espeli (2010) står dette i sterk kontrast til situasjonen i Danmark. I Norge er feltet preget av bidragene til briten Alan Milward og tyskeren Robert Bohn. Milward (1972) er et pionerarbeid, men bygger på en problematisk forestilling om at det fantes en distinkt fascistisk modell for økonomisk organisering. I kontrast til Milward søker Bohn (2000) å redegjøre for okkupasjonsmaktens praktiske politikk. Begge arbeidene vil være orienteringspunkter for det planlagte prosjektet, men størst relevans har Bohns arbeid ved at det berører OTs tilblivelse og bruken av tvangsarbeidere.¹⁹ Norske økonomiske historikere har sporadisk behandlet tvangsarbeidet. Helge Ryggvik (2004) viser i sin studie av jernbaneverket hvordan tvangsarbeidet var en forutsetning for utbygging av Nordlandsbanen. Ketil Gjølme Andersen (2005) analyserer Norsk Hydros deltagelse i det tyske lettmetallprogrammet og viser hvordan selskapets norske ledelse søkte å sikre prosjektet tvangsarbeidere. Men generelt er tvangsarbeidet neglisjert også i nyere arbeider. For eksempel har Hans Otto Frøland (2008) studert aluminiumindustrien under okkupasjonen, men ikke drøftet tvangsarbeidets betydning. Også Espeli overser arbeidskraft i en fersk oversiktsartikkel om tyske-norske relasjoner på det økonomiske området.²⁰

Utenfor økonomisk historie eksisterer det imidlertid forskningsbidrag om tvangsarbeidet. Birgit Kocks hovedfagsoppgave (1988) belyser skjebnen til sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i Norge. Mange av disse ble satt til å arbeide for OT. Mer relevant

¹⁰ *Stiftung Erinnerung-Verantwortung- Zukunft*. Kf. Eizenstatt 2003, Spilitis 2003.

¹¹ Barwig 1998.

¹² Kf. Schmidt: 2001: 409-411.

¹³ Freund, Perz og Spoerer 2004.

¹⁴ Poljan 2006, Poljan 2007.

¹⁵ Spoerer 2001.

¹⁶ Seidel og Tenfelde 2007.

¹⁷ Seidler 1987.

¹⁸ Andersen 2005.

¹⁹ Kf. Bohn 2000: 179-182, 376-380.

²⁰ Espeli 2010.

er likevel polske Emilia Denkiwicz-Scepaniaks artikkel (1997) om innsatsen av polske krigsfanger og tvangsarbeidere i norske OT. Perspektivet følges opp av russiske Panikar Marina, som har undersøkt OTs bruk av sovjetiske krigsfanger i Norge.²¹ Det finnes to norske bidrag som spesielt tar for seg de sovjetiske krigsfangene, som var den tallmessig største fangegruppen i Norge. Det ene er Einar Steffenaks bok (2008), men det mest omfattende er Marianne Soleims doktoravhandling (2004). Solheim viser at krigsfangene ble brakt til Norge for å arbeide, men understreker samtidig at tvangsarbeidet ikke kan forstås utømmende ut fra en økonomisk logikk; også ideologiske forestillinger må trekkes inn.²² Ved Falstadsenteret arbeider Trond Risto Nilssen med en artikkel om de jugoslaviske krigsfangene i Norge og deres arbeid for å få erstatningsutbetalinger.²³ De ferskeste bidragene er de utrykte masteravhandlingene til Michael Stokke (2008) og Anders Lervold (2010). Stokke sammenlikner arbeids- og leveforholdene for sivile franske og sovjetiske tvangsarbeidere og berører forholdet mellom OT og norske selskaper. Lervold viser hvordan OT spilte en stadig større rolle i Nordag, ikke minst som leverandør av tvangsarbeidere.

Einsatzgruppe Wiking: Forskningstema og problemstillinger

Mens OT-arbeidere var representert i Norge allerede i 1940 via *Reichsarbeitsdienst*, for eksempel i byggingen av ubåtbunker i Trondheim, ble *Einsatzgruppe Wiking* etablert først i april 1942. *Wiking* var da en av OTs syv innsatsgrupper i Europa. Innsatsgruppene var inndelt i regionale *Oberbauleitungen*, som kontrollerte ulike lokale *Bauleitungen*, som igjen kontrollerte ulike *Baustellen*. Willi Henne, som hadde vært i OT siden 1938, ble leder for *Wiking* og senere også *Generalbevollmächtigter für die Bauwirtschaft* i Norge. Rett før OT opprettet *Wiking* ble Fritz Sauckel *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz* i det tyskkontrollerte Europa. Stillingen fulgte Naziregimets generalbeslutning i oktober 1941 om å ta i bruk tvangsarbeid i stor målestokk. Det var fra da av tvangsarbeidet grep om seg, også i Norge. Sauckel ble dømt til døden i Nürnberg i 1946.

En unik kilde i OT-arkivet i Oslo er det sentrale registeret over samtlige tvangsarbeidere tilknyttet OT i Norge. Det dreier seg om 15 hyllemeter med kartotekkort, skrevet ut på den enkelte arbeider og ordnet etter opprinnelsesland.²⁴ Kortene opplyser bl.a. om kjønn, alder, yrke, nasjonalitet og tidspunktet for innrulling i OT. At denne typen registre gjerne ble ødelagt i 1945, gir det norske materialet stor forskningsverdi. Stikkprøver viser at de fleste betegnelse som var i bruk i Tyskland også ble benyttet i Norge. Arbeiderne ble klassifisert som *Fremdarbeiter*, *Ostarbeiter*, *Kriegsgefangene*, *Häftlinge* osv.²⁵ Klassifiseringen var viktig for arbeidernes status og rettigheter, og er således i seg selv viktig kunnskap for ettertiden.²⁶ Registeret gir mulighet for å avdekke fangegruppens demografiske sammensetning, men også mer kvalitative sosialhistoriske og økonomiske analyser. Det er avgjørende for den samlede prosjektinnsatsen at dette registermaterialet analyseres tidlig. Finansierte som forprosjekt av NTNU har prosjektledelsen satt i gang arbeidet med å studere dette materialet så vel kvantitativt og kvalitativt. Arbeidet vil videreføres gjennom delprosjekt 2.

Selv om prosjektets mål er å etablere kunnskap om tvangsarbeidets økonomiske betydning, vil det måtte anlegges et tydelig institusjonelt perspektiv. *Wiking* må forstås i lys av beslutningsprosesser både i Norge og Tyskland. Hvordan ble den omfattende virksomheten

²¹ Kf. Også Marina 2010.

²² Soleim 2004: 426-427, avhandlingen ble publisert i 2009.

²³ Risto Nilssens kildemateriale er dels fra Falstad fangeleir og dels undersøkelser som ble gjort av britiske styrker i 1945-46.

²⁴ "Einsatz von Kriegsgefangene", register, OT-arkivet, Riksarkivet, Oslo.

²⁵ Begrepet tvangsarbeid ble ikke brukt i samtiden, men er historikernes samlebetegnelse i ettertid.

²⁶ Krigsfangene tilhørte en kategori som i utgangspunktet var beskyttet av folkeretten, men sovjetiske fanger ble likevel ikke innrømmet denne statusen før mot krigens slutt.

organisert? Hvilke personer var sentrale og hvordan ble de overordnede beslutningene tatt? Hvordan var forholdet til andre maktinstanser innenfor det tyske okkupasjonsstyret? Forskningen viser at bildet er komplekst. *Wiking* var formelt ikke en del av Terbovens *Reichskommissariat*, men direkte underlagt rustningsministeriet i Berlin, ledet av Todt og deretter Speer. Foruten å hente sin autoritet herfra var norske OT også utstyrt med fullmakter direkte fra Hitler. Hvordan bidro slike institusjonelle føringer til å definere OTs maktgrunnlag her i landet? I hvilken grad var for eksempel OT i Oslo i stand til å mobilisere støttespillere i Berlin for å styrke sin stilling vis a vis beslutningstakere i Norge? Å analysere OT-systemets plass innenfor Det tredje rikets polykratiske maktapparat vil derfor utgjøre en viktig del av prosjektet. Dette institusjonelle perspektivet kommer tydeligst frem i delprosjektene 1 og 6. Delprosjekt 6 vil særlig konsentrere seg om hvordan de sentrale beslutningene i Berlin ble formidlet inn i det norske OT-systemet og den norske organisasjonens plass i forhold til de andre *Einsatzgruppen*.

OTs forhold til *Reichskommissariat* og *Wehrmacht* i Norge må studeres særlig inngående. Som Bohn og Soleim har vist, kom OT raskt til å utfordre begge disse instansene.²⁷ Også OTs institusjonelt definerte dobbeltrolle må studeres: på den ene siden formidlet OT tvangsarbeidere til prosjekter i regi av andre myndighetsorganer, på den andre siden var OT selv blant de største avtagerne av denne arbeidskraften. Det innebar at organisasjonen både samarbeidet og konkurrerte med aktører som benyttet tvangsarbeidere. I tilfellet Nordag, selskapet med et hovedansvar for å bygge ut den krigsviktige aluminiumindustrien og som senest fra våren 1943 tok i bruk tvangsarbeidere, overtok OT den daglige ledelsen av selskapet. Å kartlegge OTs rolle i dragkampen om arbeidskraft i den norske krigsøkonomien vil stå sentralt i prosjektet. Som Herbert har understreket, vil denne typen kunnskap også kunne gi verdifulle bidrag til forståelsen av OTs funksjonsmåte.²⁸ Problemstillingen behandles tydeligst i delprosjektene 1 og 4.

Bedrifter som benyttet tvangsarbeidere ble fakturert av OT, som deretter overførte beløpet til Tyskland. Et sentralt anliggende vil være å etablere kriterier for å vurdere tvangsarbeidets økonomiske betydning. Fra å inngå i en markedsbasert førkrigsøkonomi ble norske bedrifter under okkupasjonen del av en politisk økonomi der innsatsfaktorene ble fordelt sentralt. Hvordan tilpasset næringslivet seg tilgangen på store mengder billig arbeidskraft i form av 140 000 tvangsarbeidere i en tid da det sivile arbeidsmarkedet strammet seg til? Hvilke holdninger hadde næringslivet til å ta i bruk arbeidskraften og hvilke insentiver virket for å ta den i bruk? Delprosjektene 2, 3, 4, 5 og 7 gir alle mulighet for å frembringe ny kunnskap. Det er også viktig å undersøke inntektene som tvangsarbeidet genererte for OT. OTs samlede driftsøkonomi vil bli behandlet i delprosjekt 1.

Tvangsarbeidets praktiske organisering på mellomnivå studeres best gjennom en analyse av entreprenørbransjen. OT engasjerte gjerne tyske entreprenører som igjen engasjerte norske firmaer til mindre, avgrensede entrepriser. Den tyske byggevirksomheten skapte store fortjenestemuligheter for byggebransjen. Entreprenørbransjen har aldri vært systematisk undersøkt, men det er kjent at bransjen samarbeidet tett med okkupasjonsmakten og at tvangsarbeidere ble benyttet. Dette framgår også av kilder i OT-arkivet.²⁹ Hvordan ble tvangsarbeiderne fordelt mellom de tyske og norske selskapene? Hvordan ble ansvarsforholdene og de økonomiske transaksjoner mellom partene ordnet? Hvordan ble bygge- og anleggsvirksomhet mobilisert for eller dratt med i OTs prosjekter? Hvordan ble beslutningene tatt i de norske selskapene? Hvor mye var resultat av tvang og hvor mye av frivillighet? Var det vanskelig å trekke seg ut av et samarbeid som var etablert før tvangsarbeid ble aktuelt eller var entreprisen inngått for å hente ut maksimal profitt således at

²⁷ Bohn 2000: 180, Soleim 2004: 179-233, 429.

²⁸ Kf. Schmidt 2001: 411.

²⁹ Kf. også Ellingsen 1993.

moralske betenkeligheter ble skjøvet til side? Slike problemstillinger vil bli drøftet eksplisitt i delprosjektene 3 og 6. Sistnevnte drøfter i hvilken grad tvangsarbeid ble en del av rettsoppjøret etter krigen. Under delprosjekt 9 vil masterstudenter studere utvalgte entrepenørbedrifter i Trondheimsregionen, hvor antallet steg kraftig under okkupasjonen.

Norge var det eneste vesteuropeiske land med importoverskudd i clearingregnskapet med Tyskland. I tillegg foretok Tyskland betydelige tyske investeringer i Norge utenom clearing. Tvangsarbeidet innebar en massiv overføring av arbeidskraft. Samtidig er tvangsarbeidets plass i clearingregnskapet uklar. Selv om det er vanskelig å kvantifisere det samlede tvangsarbeidernes bidrag til nasjonaløkonomien, vil en problematisering av spørsmålet være fruktbar. Det kan gjøres med utgangspunkt i overslagene til Aukrust og Bjerve i *Hva krigen kostet Norge* (1945). I den sammenheng vil arbeidskraftens betydning for ulike sektorer måtte vurderes. Det vil også være interessant å drøfte i hvilken grad tvangsarbeiderne påvirket lønnsnivået i arbeidsmarkedet, som synes å ha blitt mindre stramt nettopp fra 1942. Disse makrospørsmålene vil bli behandlet i delprosjekt 10.

Forskningsprosjektets delprosjekter

Den samlede forskningsinnsatsen består i syv individuelle forskningsprosjekt (delprosjektene 1-7) hvorav tre (1-3) har status som hovedprosjekt og to (2, 3) lyses ut som hhv PhD- og postdoc-stipend. Videre består innsatsen i et internasjonalt forskningsprosjekt med mange inviterte deltakere (delprosjekt 8), et masteroppgaveprosjekt (delprosjekt 9), et kollektivt prosjekt for prosjektets kjernegruppe (delprosjekt 10) og et formidlingsprosjekt (delprosjekt 11). Delprosjektene 1-7 og 10 representerer empirisk primærforskning mens delprosjekt 8 søker å plassere forskningsresultatene fra 1-7 og 10 i forhold til den internasjonale forskningsfronten. I delprosjekt 8 er spesialister på feltet invitert til å delta. Det tas sikte på at både Lemmes, Steen Andersen, Denkiwicz-Scepaniak, Marina, Solheim og Risto Nilssen deltar. Masteroppgaveprosjektet (9) søkes tett knyttet til delprosjektene 1-7, men det er vanskelig å forutsi omfang og karakter. Formidlingsprosjektet (11) søkes materielt realisert først etter at den samlede forskningsinnsatsen er slutført

Delprosjekt 1 (Konservator Dr. Ketil Gjølme Andersen, Norsk Teknisk Museum, 2 årsverk): Prosjektet skal redegjøre for OTs samlede innsats av tvangsarbeidere i Norge i et institusjonelt perspektiv. I sentrum står virksomhetens omfang, organisering og begrunnelsene bak de sentrale beslutningene. Den økonomiske rasjonalitet står i sentrum. Det søkes også kunnskap om hvilke aktører på norsk og tysk side som benyttet arbeidskraften, herunder også OTs egne byggeprosjekter. Det institusjonelle perspektivet nødvendiggjør også forståelse av OTs innplassering i det tyske okkupasjonsstyret i Norge, særlig relasjonene til *Wehrmacht* og *Reichskommissariat*. En målsetning er å etablere kriterier for å vurdere tvangsarbeidets økonomiske betydning. Prosjektet vil derfor stå i kontinuerlig dialog med delprosjektene 2 og 3. Prosjektet vil hovedsakelig benytte materiale fra OT-arkivet, men det også lagt opp til et forskningsopphold ved *Dokumentationszentrum, NS-Zwangsarbeit* i Berlin. Senteret forvalter en stor kildesamling om tvangsarbeid i de okkuperte områdene. Analysen skal inkludere komparative perspektiver og forholde seg aktivt til internasjonal forskningslitteratur. Resultatene vil bestå i en monografi og i et engelskspråklig antologibidrag (8).

Delprosjekt 2 (NN, utlysning av PhD-stipend, tre årsverk): Delprosjektet skal gjennomføre en kvantitativ og kvalitativ analyse av de data som ligger i OTs tvangsarbeidsregister. Målet er å delvis å frembringe sosioøkonomisk og demografisk kunnskap om gruppens sammensetning, delvis å søke kunnskap om hvordan de ulike tvangsarbeidergrupper ble verdsatt økonomisk og om ”prisdannelsen” på arbeidskraften. Hvordan ble for eksempel mannlige arbeidere vurdert mot kvinnelige? Hvordan spilte yrkes og alderskomponenter inn? Ble arbeidskraftens verdi påvirket av ideologiske forestillinger? Hadde ”rase” og nasjonstilhørighet økonomiske implikasjoner? Stipendiaten vil ha

arbeidsplass ved NTNU, men det forutsettes et opphold ved *Dokumentationszentrum, NS-Zwangsarbeit*.³⁰ Prosjektleder Frøland (4) vil være hovedveileder og Andersen (1) biveileder. NTNU finansierer veiledningskostnadene. Resultatet vil bestå i en doktoravhandling og i et engelskspråklig antologibidrag (8).

Delprosjekt 3 (NN, utlysning av postdoc-stipend, to årsverk): Delprosjektet skal analysere den tette forbindelsen mellom OT og den norske entreprenørbransjen. Bransjen synes å ha sysselsatt flest tvangsarbeidere. I den norske forskningslitteraturen finnes det bare spredte referanser til ”brakkebaronene” og entreprenørbransjens kollaborasjon. Tilnærmingen vil derfor være både kvantitativ og kvalitativ. I hvor stor grad ble tvangsarbeidere faktisk benyttet i bransjen. Hvilke holdninger fantes til bruk av slik arbeidskraft i selskapene og i bransjeforeningene? Hvordan var insentivstrukturen og hva var selskapenes motiver? Gjorde det seg gjeldende holdnings- og atferdsendringer etter at den nasjonale motstandslinje ble tydeligere fra 1942? Den kvalitative analysen består i å avdekke graden av tvang fra OTs side og graden av frivillighet fra selskapenes side. Det skal sammenlignes med situasjonen i Danmark på grunnlag av Steen Andersens studie. Kildematerialet hentes i OT-arkivet, Landssvikarkivet og Erstatningdirektoratets arkiv, alle lokalisert i Riksarkivet. Utvalgte arkiv på bransje- og bedriftsnivå kan bli konsultert. Stipendiaten vil ha arbeidsplass ved NTNU, men det forutsettes et opphold ved *Dokumentationszentrum, NS-Zwangsarbeit*. Prosjektet vil stå i kontinuerlig dialog med delprosjektene 1 og 7. Resultatene vil bestå i en monografi og i et engelskspråklig antologibidrag (8).

Delprosjekt 4 (Professor Hans Otto Frøland, NTNU, seks månedersverk) Delprosjektet vil analysere bruken av tvangsarbeidere innenfor det tyske lettmetallprogrammet i Norge. Den storstilte lettmetallutbyggingen i Norge lå under Görings kontroll til Speer tok over i 1942, og konkurrerte med OT om bruk av tvangsarbeidere. OT deltok ikke desto mindre i utbyggingen og var blant trukket inn ved Nordags anlegg i Årdal og Sauda, hvor det ble benyttet tvangsarbeidere. Hvilket omfang hadde denne innsatsen og hvordan ble den organisert i samspillet mellom de rivaliserende instansene i OT, *Vierjahresplan*, *Reichsluftfahrtministerium* og *Reichskommissariat*? Målet er å gi en kvantitativ oversikt over tvangsarbeidet og dets organisering, analysere dette i lys av den institusjonelle rivalisering på tysk side samt vurdere dets betydning for Nordags virksomhet. Kildene hentes i OTs og Nordags arkiver, Oslo, samt i Bundesarchiv, Berlin. I Berlin gjennomføres samtidig et kortere forskningsopphold ved *Dokumentationszentrum, NS-Zwangsarbeit*. Resultatene vil bestå i en artikkel i et internasjonalt tidsskrift og i et engelskspråklig antologibidrag (8).

Delprosjekt 5 (Førsteamanuensis Pål Thonstad Sandvik, NTNU, tre månedersverk): Delprosjektet studerer en konkret tyskeid bedrift; bruken av krigsfanger ved Fosdalen Bergverk i Nord-Trøndelag. Selskapet leverte jernmalm til tysk rustningsindustri, og fikk økt strategisk betydning etter at leveransene fra A/S Sydvaranger ble hemmet. Etter krigen ble det reist landssviksak mot selskapet. Hvor stor var innsatsen av tvangsarbeidere, hva var motiveringen for bruken og hvordan ble den organisert? Prosjektet er en næranalyse av insentivstrukturen og beslutningene for å avdekke grad av tvang og frivillighet. Kildematerialet hentes i bedriftsarkivet og landssvikarkivet i tillegg til i OT-arkivet. Resultatene vil bestå i en artikkel i internasjonalt tidsskrift samt i et engelskspråklig antologibidrag (8).

Delprosjekt 6 (Forsker dr. Rolf Hobson, Institutt for forsvarsstudier, seks månedersverk) Delprosjektet analyserer forholdet mellom den norske og den tyske OT-organisasjonen. Målet er delvis å avdekke den institusjonelle sammenkobling mellom Oslo og Berlin og de andre OT-sentrene i Kiev og Paris, delvis å følge de transnasjonale beslutningsprosesser knyttet til bruk av tvangsarbeid i Norge. Prosjektet vil ta utgangspunkt i

³⁰ Det vil bli søkt om støtte til utenlandsopphold på et senere tidspunkt.

det norske materialet, men i hovedsak hente sine data fra tyske kilder, i første rekke *Bundesarchiv* og *Dokumentationszentrum, NS-Zwangsarbeit*, begge i Berlin. Resultatene vil publiseres i en artikkel i et internasjonalt tidsskrift samt i et antologibidrag (8).

Delprosjekt 7 (Forsker dr. Harald Espeli, Handelshøyskolen BI, seks månedersverk): Delprosjektet analyserer tvangsarbeidets rolle i rettsoppgjøret etter krigen. Det vil undersøke i hvilken grad og hvordan forbrytelser mot tvangsarbeidere, begått av tyskere eller nordmenn, ble behandlet innenfor det norske rettsvesenet. Analysen knyttes opp mot funn i prosjektene 1-5. Kildematerialet hentes i *Landssvikarkivet* og i arkivene til *Riksadvokaten* og *Erstatningsdirektoratet*. Resultatene vil publiseres i en artikkel i et internasjonalt tidsskrift samt i et antologibidrag (8).

Delprosjekt 8 (Professor Hans Otto Frøland, NTNU, seks månedersverk). Delprosjektet sikter mot en antologi på engelsk redigert av Andersen og Frøland. Her settes de nyvunne forskningsresultater i 1-7 i komparativt og transnasjonalt perspektiv. Redaktørene vil skrive et sammenfattende kapittel. Antologien vil inneholde bidrag fra alle ovennevnte syv prosjekter. Videre er målet at den skal inneholde bidrag fra Andersen, Lemmes, Denkiwicz-Szczepaniak, Soleim, Marina og Risto Nilssen. Formålet med delprosjektet er delvis å nå ut til det internasjonale fagfellesskapet med de nyvunne forskningsresultatene, delvis å diskutere forskningsinnsatsen underveis i et komparativt og transnasjonalt perspektiv. Delprosjektet skal binde de andre prosjektaktivitetene sammen. Det organiseres internasjonal startkonferanse, årlige workshops og en internasjonal sluttkonferanse. Også ressurspersoner som ikke er forespurt om å bidra i antologien vil bli invitert til de to konferansene.

Delprosjekt 9 (Professor Hans Otto Frøland og førsteamanuensis Pål Thonstad Sandvik) Delprosjektet består i å samle masterstudenter til en ”forskningsgruppe” ved NTNU, som studerer strategisk utvalgte problemstillinger av relevans for den samlede forskningsinnsatsen. Eksempler på tema: bruken av tvangsarbeid ved bygging av ubåtbunker i Trondheim, sosialhistoriske aspekt ved tvangsarbeiderne, kvinnenes kår, erstatningsspørsmålene i Norge og Europa etter krigen, museologiske og utstillingstekniske problemstillinger. For de sistnevnte typer problemstillinger vil Institutt for historiske og klassiske fag bistå med veiledningskompetanse fra seksjonene Kulturminneforvaltning og Europastudier. Prosjektets deltakere utenfor NTNU vil bli trukket inn som biveiledere. NTNU finansierer alle veiledningskostnadene.

Delprosjekt 10 (Forskergruppen samlet: Andersen, Espeli, Frøland, Hobson, Sandvik) Delprosjektet består i å vurdere det samlede tvangsarbeidets bidrag til nasjonaløkonomien, med utgangspunkt i overslagene i *Hva krigen kostet Norge* (1945) og de overslag som Norge leverte på krigsskadeerstatningskonferansen i Paris. Delprosjektets realisering er likevel usikker, og avhengig av de data som åpenbarer seg under prosjektets gang. Det vil derfor uansett ikke bli realisert før i slutten av prosjektet. Resultatene vil kunne bli en artikkel i et internasjonalt tidsskrift eller i *Historisk tidsskrift*.

Delprosjekt 11 (Konservator Dr. Ketil Gjølme Andersen, Norsk Teknisk Museum): Delprosjektet er et forberedende utstillingsprosjekt på grunnlag av den nylig opparbeidede forskningskunnskap. Det utarbeides design og handlingsplan for et forskningsbasert utstillingsprosjekt om OTs bruk av tvangsarbeid i Norge i samarbeid med HL-senteret og Falstadsenteret. Målsettingen er at de involverte museene/sentrene skal forplikte seg til å realisere planene til å bli en vandretstilling.

Prosjektledelse, organisering og samarbeid

Forskningssatsingen vil gå over fire år med oppstart 1. august 2011 og avslutning juli 2015.

Den er organisatorisk forankret ved Institutt for historie og klassiske fag (IHK), NTNU, som har et institusjonelt samarbeid med Falstadsenteret.. Prosjektleder vil være professor Hans Otto Frøland, som har lang erfaring i å lede forskningsprosjekter.. Også

Sandvik (5) og de to stipendiatene (2, 3) vil ha sitt daglige virke ved IHK, NTNU. Både prosjektleder og instituttet har de siste år arbeidet med okkupasjonens økonomi og i den sammenheng gjort forberedende studier, bl.a. digitalisert deler av OT-arkivet. Frøland vil våren 2011 også organisere en internasjonal workshop om temaet, uavhengig av denne søknadens utfall. De fleste masterstudentene (9) vil være knyttet til instituttet. I sum vil forskningssatsingen få både sterk faglig ledelse, et dynamisk miljø og et robust stabsapparat ved NTNU.

Prosjektet passer strategisk inn i IHKs satsing på transnasjonal historie. Den egeninnsats som IHK til nå har lagt inn i prosjektforberedelsene, er delvis hentet fra instituttprosjektet *Beyond Borders. Transnational Movements through History* (ISP-HIST).

Ut fra erkjennelsen av at økonomisk okkupasjonshistorie er svakt utviklet i Norge, har det vært en målsetning å bidra til kompetanseoppbygging på feltet gjennom forpliktende, nasjonalt forskningssamarbeid. Delprosjektene 1-7 er derfor bevisst spredt til flere institusjoner i Norge. Prosjektgruppen besitter i sum den nødvendige faglige og fremmedspråklige kompetansen.

Deltakerne i delprosjekt 8 vil bevisst rekrutteres for å tilføre prosjektet internasjonal kompetanse. Delprosjekt 8 fungerer også som et gjennomgående bindeledd i forskningssatsingen. Både ved oppstart og avslutning av prosjektet vil det bli arrangert en internasjonal forskerkonferanse om OT og tvangsarbeid. Oppstartskonferansen høsten 2011 vil bli bredt anlagt for å styrke de internasjonale kontakter og bringe inn videre perspektiver. Avslutningskonferansen sommeren 2015, hvor en nær fullendt antologi (8) presenteres, vil søke å sette resultatene fra forskningssatsingen i perspektiv. Ved begge disse konferansene inviteres også forskere som ikke bidrar til antologiprojektet. Underveis holdes det årlige arbeidsseminarer i 2011 - 2015 for deltagerne i delprosjekt 8 ("kjernegruppen"). Her vil også masterstudentene i delprosjekt 9 delta. Arbeidsseminarene sikrer tilfredsstillende forskningskvalitet og fremdrift.

Delprosjekt 11 vil være forankret ved Teknisk Museum, starte våren 2014 og være slutført juli 2015.

Bruken av kildematerialet kaller på forskningsetiske refleksjoner. Det dreier seg om kilder som kan inneholde sensitive opplysninger og dessuten opplysninger av verdi for personer som vurderer å anlegge erstatningssak. Prosjektet vil konsekvent anvende de retningslinjer som Falstadsenteret og HL-senteret har tatt i bruk for sin forskningsaktivitet.

Kjønnsbalansen i prosjektets kjernegruppe søkes kompensert ved å invitere kvinnelige bidragsytere i delprosjekt 8 og ved å lete etter kvinnelige søkere til PhD- og postdoc prosjektene.

Prosjektet har ingen konsekvenser for det ytre miljø utover reisevirksomheten med offentlige transportmidler. Forskningsresultatene har ingen miljømessige implikasjoner.

Utvalgt bibliografi

Allen, Michael Thad 2002, *The Business of Genocide. The SS, Slave Labor, and the Concentrations Camps*.

Andersen, Ketil Gjølme 2005, *Flaggskip i fremmed eie. Hydro 1905-1945*.

Andersen, Steen 2003, *Danmark i det Tyske Storrøm. Dansk økonomisk Tilpasning til Tysklands Nyordning av Europa*.

——— 2005: *De gjorde Danmark større ... Danske entreprenører i krise og krig 1919-1947*.

Aukrust, Odd og Petter Jakob Bjerve 1945, *Hva krigen kostet Norge*.

Barwig, Klaus red. 1998, *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Rechtliche, Historische und Politische Aspekte*.

Billstein, Reinhold et al 2000, *Working for the enemy: Ford, General Motors and Forced Labor in Germany during the second World War*.

Bohn, Robert 2000, *Reichskommissariat Norwegen. Nationalsozialistische Neuordnung und Kriegswirtschaft*.

Brochmann, Grete og Hallvard Tjelmeland 2003, *I globaliseringsens tid, 1940-2000*.

Denkiewicz-Szczepaniak, Emilia 1997, "Polske OT-tvangsarbeidere og krigsfanger i Norge under andre verdenskrig", *Historisk Tidsskrift*, nr. 2, 1997: 268-28.

Ellingsen, Dag 1993, *Krigsprofitørene og rettsoppjøret*.

- Espeli, Harald 2010, De Økonomiske Relationer mellom Tyskland og Norge - med sideblikk til Danmark, i Hans Fredrik Dahl et al (red), *Danske Tilstande-Norske Tilstande. Forskeller og Ligheder under Tysk Besættelse 1940-45*
- Freund, Florian, Bertrand Perz og Mark Spoerer 2004, *Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939-1945*. Veröffentlichungen der Österreichischen Historikerkommission.
- Frøland, Hans Otto 2008, Fra tysk fireårsplan til norsk statsindustri, i Henden, Johan et al (red.) 2008, *Globalisering gjennom et århundre. Norsk Aluminiumsindustri 1908-2008*.
- Frøland, Hans Otto og Jan Thomas Kobberrød, "The Norwegian Contribution to Göring's Megalomania. Norway's Aluminium Industry during World War II", *Cahiers d'histoire de l'aluminium* 42-43, 2009: 131-148.
- Herbert, Ulrich 2000, "Forced Laborers in the Third Reich: An Overview", *International Labor and Working-Class History*, No. 58, 2000: 192-218.
- Herbert, Ulrich 1997, *Hitlers foreign workers. Enforced foreign labor in Germany under the Third Reich*.
- Heusler, Andreas et al 2010 (Hg), *Rüstung, Kriegswirtschaft und Zwangsarbeit im 'Dritten Reich'*
- Lagrou, Peter 2000, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*
- Lemmes, Fabian 2009, *Arbeiten für das Reich. Die Organisation Todt in Frankreich und Italien, 1940-1945*, Phd-dissertation European University Institute.
- Lemmes, Fabian 2010, Organisation Todt in Frankreich und Italien, i Heusler et al 2010: 219-252.
- Lervold, Anders 2010, A/S Nordag 1941-1945, masteroppgave NTNU.
- Lund, Joachim 2004, "Denmark and the European New Order, 1940-1942", i *Contemporary European History*, Vol. 13, No. 3: 305-321.
- Lund, Joachim 2005, *Hitlers spisekammer. Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*.
- Lund, Joachim 2006 (red.), *Working for the New Order. European business under German domination 1939 - 1945*.
- Marina, Panikar 2010, Comparative perspective on Soviet prisoners of war in Norway and foreign prisoners of war in the European north during the second world war, i Marianne Soleim (ed.), *Prisoners of War and Forced Labour-Histories of War and Occupation*.
- Milward, Alan 1972, *The Facist Economy of Norway*.
- Nicosia, Francis R. og Jonathan Huener 2004, *Business and Industry in Nazi Germany*.
- Pavel Poljan 2006 (utg.), *Obrečennye pogibnut. Sud'ba sovetskich voennoplennykh - evreev vo Vtoroj mirovoj vojne. Vospominanija i dokumenty*.
- Pavel, Poljan 2007 (utg.), *Skvoz' dve vojny, skvoz' dva archipelaga. Vospominanija sovetskich voennoplennykh i ostovcev*.
- Ryggvik, Helge og Jon Gullowsen 2004, *Jernbanen i Norge 1854-2004. Nye tider og gamle spor 1940-2004*.
- Schmidt, Ulf 2001, "Discussing Slave Labourers in Nazi Germany: Topography of Research or Politics of Memory", *German History*, Vol. 19, No. 3: 408-417.
- Schulte, Jan Erik 2001, *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS*.
- Seidler, Franz Wilhelm 1987, *Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938 -1945*.
- Siegfried, Klaus-Jörg 1988, *Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939-1945*.
- Soleim, Marianne 2004, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945: Antall, organisering og repatriering*.
- Soo, Scott 2007, "Ambiguities at Work: Spanish Republican Exiles and the Organisation Todt in Occupied Bordeaux." *Modern and Contemporary France*, Vol.15, No. 4: 457-477.
- Spoerer, Mark 2001, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945*.
- Steffenak, Einar 2008, *Russerfangene : Sovjetiske krigsfanger i Norge og deres skjebne*.
- Stokke, Michael 2008, *Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942-1945. En sammenligning av arbeids- og leveforhold*, masteroppgave UiB.
- Welzer, Harald (Hg.) 2007, *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*.